

Др Сретен Вујовић, редовни професор
Одељење за социологију
Филозофски факултет у Београду

Друштвено-историјски приступ модернизацији, урбанизацији и градовима

Др Милош М. Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944–1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, Народни музеј Чачак, Чачак 2012, стр. 575.

Увидом у домаћу историографију последњих двадесетак година може се открити да је разматрање урбане проблематике заузело знатно боље место и да је објављено неколико запажених књига, које представљају иновације у ауторском истраживачком приступу и продукцију бољег квалитета. Реч је, пре свега, о успешном настојању да се раст и развој градова проучава у оквиру друштвене историје, да се остварује синергија друштвене теорије, углавном о модернизацији, и историографије, те да се примењују различити и комплементарни методи, проширује тематско поље од глобалног, преко регионалног и градског до групног и појединачног (свакодневног и приватног), што би уз компаративни и актерски приступ, дало ваљане резултате и подстицаје за даља истраживања. С тим у вези, поменућу, уз извињење ако сам неку пропустио, књиге Предрага Марковића *Београд и Европа 1918–1941: европски утицаји на процес модернизације Београда* (1992) и *Београд између Истока и Запада*, Мирослава Перишића *Ваљево – град у Србији крајем 19. века* (1998), Дубравке Стојановић *Калдрма и асфалт – урбанизација и европеизација Београда 1890–1914* (2008), Радине Вучетић *Европа на Калемегдану* (2003) и књигу Милоша Тимотијевића *Модернизација балканског града (1944–1989)*.

Овде је реч о делимично допуњеној и измењеној докторској дисертацији *Модернизација балканског града у доба социјализма (1944–1989) – пример Чачка и Благоевграда*, коју је Милош Тимотијевић одбранио 2011. године на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Наслов књиге је *Модернизација балканског града (1944–1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма (1944–1989)*.

Иако млађи историчар, Тимотијевић (1969) зрео је и плодан истраживач, аутор десетак монографија и педесетак научних радова друге врсте, који је и овог пута зналачки користио бројну необјављену и објављену архивску грађу из српских и бугарских архива, статистичке зборнике, анализе и приказе, објављену мемоарску грађу, интервјуе, штампу, периодику, фотографије Чачка и Благоевграда и, наравно, релевантну литературу коју чини 187 монографија и 316 чланака, студија и расправа на српском, бугарском и руском језику.

Тимотијевић пише лепо, јасно, прегледно и систематично.

Структура обимне књиге сасвим задовољава. Рукопис има осам поглавља: 1. Предговор, 2. Увод, 3. Опште претпоставке модернизације Чачка и Благоевграда до 1989. године, 4. Индустријализација, 5. Урбанизација, 6. Друштвене промене, 7. Модернизација и ограничена модерност, 8. Списак извора и литературе, појмовни регистар, именски регистар и белешка о аутору. Посебно је дат списак табела и графикана.

Шта је предмет Тимотијевићевог истраживања најкраће се може сагледати посредством кључних речи које је употребио: Балкан, град, модернизација, социјализам, индустријализација, урбанизација, демографија, образовање, култура и свакодневица.

Умесне и добро промишљене измене и допуне докторске дисертације одnose се на Увод и његове поднасловe: Град и модернизација, поднаслов Локална елита власти и проблем социјалистичке модернизације Чачка и Благоевграда (1944–1989), поглавље V – Урбанизација, које садржи поднасловe: а) Урбанизација Југославије/Србије (1944–1989), и Урбанизација Бугарске (1944–1989), и, на крају, поднаслов Дивља градња – узроци и последице. Све ове измене и допуне износе 72 странице текста и доприносе садржајном богатству књиге како у теоријском тако и у емпиријском смислу.

Циљ Тимотијевићевог истраживања јесте да проучи најновије покушаје модернизације балканских друштава у социјалистичком добу, те покушаје укључивања у токове нових технолошких промена (индустријализације) и њихове праксе у животу градова.

Почетак социјалистичке модернизације одликује државни монопол, недостатак тржишта и свеопшта централизација, што је омогућавало напредак у одређеним областима економије и технолошку модернизацију друштва на основу имитације технолошко-структурног модела Запада са прелаза из XIX у XX век заснованог на развоју тешке индустрије и класичне машиноградње. Чињеница да социјалистичко друштво није могло да се прилагоди новим технолошким и структурним променама у светској економији, изазвало је најпре кризу у читавом региону, а потом (1989) и урушавање социјализма. Технолошки јаз у односу на Запад постепено се повећавао. Последично, дошло је до све веће неефикасности, већег трошка сировинских ресурса и енергије, слабијег

квалитета производа. Комуникационо-информационе иновације и револуција услуга нису стигле у регион, а у исто време дотрајала је стара инфраструктура: водовод и канализација, зграде, железничке пруге, застарела телефонска мрежа за нове технологије...

Ипак, социјалистичка модернизација је поред одређеног технолошко-економског убрзаног развоја (скраћени пут индустријализације и хипоурбанизација), покренула широке процесе лаицизације (секуларизације) и просвећивања, подстакла хоризонталну и вертикалну друштвену покретљивост, равномернију расподелу друштвеног дохотка, потпуно световно правдање власти. Међутим, ауторитарни социјалистички поредак у знаку командно-планског привредног развоја потиснуо је тржиште и политичку демократизацију. Процес социјалистичког раста и развоја започео је етатизацијом и колективизацијом средстава за производњу, масовном изменом професионално-квалификационог статуса радне снаге, културе привређивања, изменом друштвених односа и променом културно-етичких вредности. Но, и поред знатних промена, социјалистичка модернизација је у многим елементима била заправо конзервативна модернизација, односно модернизација без модерности или полумодернизација, што је у многим деловима онемогућило динамични и свестрани развој друштва. На међународном нивоу, веза милитаризам–мобилизација–централизам образовала је основу совјетског тоталитаризма, што је послужило као узор развоја у целој Источној Европи.

Прихватљиво је Тимотијевићево гледиште да се друштвене промене у земљама Источне Европе после 1945. године могу означити као социјалистичка модернизација чији су основни елементи: 1. индустријализација, 2. урбанизација и 3. друштвене трансформације у које спадају демографске промене (пад наталитета и смртности, контрола рађања ...), образовање, промене у области културе, свакодневног и приватног живота.

Тимотијевић коректно развија свој теоријско-хипотетички оквир за компаративно истраживање два балканска града – Чачка и Благоевграда тако што иде од општег преко посебног до појединачног нивоа друштвене стварности, или од њеног макронивоа преко мезонивоа до микронивоа. Макрониво сачињавају Балкан, Источна Европа, социјализам као систем, мезониво су градови (Чачак и Благоевград) као посредујући ниво између макро и микронивоа, док је микрониво оно што припада свакодневном и приватном животу. Појединци и друштвене групе су друштвени чиниоци који делују на сва три нивоа друштвене стварности, неједнако располажући друштвеним ресурсима, друштвеном моћи, вредностима и акционим капацитетима у остваривању личних и групних пројеката. Као што је међународна организација држава пирамидална (хијерархијска) – централне најмоћније државе (у контексту Тимотијевићевог истраживања то је СССР), полупериферијске и зависне државе (Бугарска са својим „реално постојећим

социјализмом и Југославија/Србија са својим „самоуправним социјализмом“) тако су и друштвени чиниоци хијерархијски позиционирани (партије, предузећа, стручне и друге установе, грађани) и међусобно склапају вертикалне и хоризонталне интересне савезе. У вези са предметом истраживања требало би истаћи да је директива једине политичке партије (КП) била главна окосница моћи која прожима политичке, привредне и културне елите на глобалном и локалном нивоу стварности. Такав приступ, на који сам као приказивач био слободан да грубо сведем Тимотијевићев аналитички поступак, испуњен је богатим историографским садржајем, у коме се истиче битно у друштвеним појавама и модернизацијским процесима, имајући у виду да је модернизација праћена неусклађеностима и противречностима, те да постоје сличности и разлике између Чачка и Благоевграда, то јест да постоје специфичности у расту и развоју та два балканска града средње величине.

Намерно сам „социологизовао“ Тимотијевићев истраживачки приступ како бих рељефније истакао посебну вредност његовог рада, а то је друштвена теорија којом он тумачи смисао процеса модернизације, односно индустријализације, урбанизације и других друштвених процеса и промена. У дослуху са социологијом (нарочито урбаном социологијом), урбаном економијом, социјалном географијом, политикологијом и другим контактним дисциплинама, Тимотијевић је успео да историографију приближи „историологији“, другим речима, да повеже друштвену теорију са друштвеном историјом и тиме се у нашој средини представи као модерни историчар у најбољем смислу те речи. Наравно, није он први наш историчар који примењује приступ који је, поред осталог, резултат синергије између теоријског и „чињеничког“, али тренутно у томе предњачи када је у питању тумачење раста и развоја градова и то у четрдесетпетогодишњем социјалистичком раздобљу. Његов теоријско-емпиријски истраживачки приступ обогаћен је и компаративном димензијом, тј. успешним, мада тешким и захтевним, упоређивањем раста и развоја једног бугарског и једног србијанског града у различитим фазама социјалистичког периода (стаљинизам, „зрели државни социјализам“, самоуправни социјализам).

При том би требало истаћи да Тимотијевићево фаворизовање друштвене историје у разумевању и тумачењу сложеног и противречног процеса социјалистичке модернизације два града не значи и занемаривање политичко-догађајне историје која је преовладала у досадашњим истраживањима градова, а посебно оних градова који су свој успон доживели у социјалистичком добу. Додајмо да је до 1989. године политичко-догађајни фактицитет у историографском проучавању градова по правилу стављан у марксистичке, тачније једнопартијске идеолошке обланде.

Да би наш приказ био убедљивији, интерпретираћемо, илустрације ради, неке Тимотијевићеве закључке, тј. основне налазе о томе како су се наведене

претпоставке о социјалистичкој модернизацији и њеним неусклађеностима и противречностима материјализовале на компаративном примеру Чачка и Благоевграда.

Ево које су и какве сличности и разлике у социјалистичкој модернизацији ова два проучавана града.

У статистичком погледу, реч је о два прилично слична града средње величине.

Оба града су доживела сличне социопросторне промене, али са различитим претпоставкама модернизације. Чачак је растао и развијао се првенствено као центар војне индустрије, а на модернизацију Благоевграда највише су утицале политичке околности будући да је он био средиште Пиринске Македоније (македонско питање у Бугарској).

Међутим, скраћени пут индустријализације, убрзана урбанизација и револуционарно реструктурисање друштва имали су јачи утицај од дејства историјског наслеђа и различитих политичких функција развоја та два града. Њихова социјалистичка модернизација показује да је у питању подухват стварања нових градова и то безмало у целини. Видљиво градитељско наслеђе које је подсећало на балкански град (архитектура и урбанизам) убрзо је потиснуто, добрим делом и срушено. Грађанство, као носилац капиталистичког друштва, није било бројно нити утицајно, а при том искључено из друштвеног живота, тако да се ни у том важном домену није успоставио континуитет са балканским градовима. Рурални егзодус донео је нови (стари) систем културних образаца у градове, али он није био урбаног порекла и дошло је до њихове рурбанизације.

На другој страни, индустријализација је утицала на нову организацију простора, наменски зонирајући град на просторе за становање, рад, рекреацију и саобраћај, али је повећала број нових занимања, садржај слободног времена и настанак целог низа нових институција, претежно образовних, а затим и установа културе. Процес преображаја традиционалних облика сеоског живота омасовио се у оба града, али, како тврди Тимотијевић, „никада није досегао урбани садржај“.

Наведене сличности између два посматрана града су евидентне, али могло се очекивати да ће бити и разлика које су резултирале из развоја глобалног друштва унутар „самоуправног“ (Србија) и „реалног“ социјализма (Бугарска). Конкретније, претпостављало се да би модел модернизације градова у Србији требало да има мање сличности са совјетским моделом модернизације градова у Источној Европи који одликује даљи раст постојећих великих градова, изостанак деловања тржишта и градске ренте, недостатак малих и средњих градова, изградња нових стамбених насеља, хипоурбанизација и тако даље.

Тимотијевићево истраживање показало је илузорност такве претпоставке, бар када је у питању Чачак, чији је модел модернизације био сличан процесима

милитаризоване индустријализације градова у Совјетском Савезу. Наиме, војна индустрија била је основа за развој градова у којима је смештена, а због људи запослених у тој индустрији подизана нова стамбена насеља. Другачији модел модернизације унутар социјализма односио се на претежно аграрне државе Источне Европе, у којима су градови модернизовани првенствено као административно управљачки центри. Благоевград се модернизовао управо према овом моделу, који је био налик на модернизацију балканских градова крајем XIX и почетком XX века.

Чачак је захваљујући војној индустрији доживео убрзану модернизацију у многим деловима свакодневног живота (нове технологије и структура занимања, запошљавања и нови начин живота, виши стандард), али и многа ограничења. Тимотијевић је, између осталог, показао да су планови Чачка да повеже традиционалну пољопривредну производњу у својој околини (воћарство), развој науке (Институт за воћарство у Чачку) и индустрију прекинути управо заслугом војних власти. Уз то, војна индустрија је радила мимо цивилних правила и закона, самоуправљање је било практично укинато, а све привредне реформе су игнорисане применом војних прописа. С друге стране, у хибридном југословенском систему „ни отворена тржишна привреда ни потпуно планска“, било је могуће повезивање и са СССР и са Западом – преузимање лиценци (претежно без технолошких иновација), те са земљама трећег света (несврстане земље). Било је, додуше и примера трансфера технологија (две значајне фирме „ЦЕР“ и „ФРА“) са Запада.

Заједничко за сва предузећа у Чачку, по чему се он сврстава у модел индустријализације источноевропских градова, јесте масовно запошљавање неквалификоване радне снаге, и споро прихватање нових технологија (роботи и компјутери). Поред безнадежних „губиташа“, који су деценијама одржавани путем дотација, „здрава“ предузећа су имала баласт вишка запослених. Са лошом образовном (квалификационом) структуром запослених нема иновација и креативности у процесу рада, што значи и озбиљну препреку модернизацији друштва. Поред тога, систем формирања и деловања малих и средњих предузећа у Чачку није предуго подржаван, што је, уз остале негативне факторе, имало ограничавајуће ефекте на модернизацију града и дефицит онога што се зове предузетнички град.

За разлику од Чачка, модернизација Благоевграда имала је другачији модел. Благоевград није као Чачак имао неку индустрију која би му послужила као основа за даљи развој. Индустријализација Благоевграда отпочела је касно, практично тек почетком шездесетих година XX века. Као развојна стратегија града осмишљено је повезивања традиционалне пољопривредне производње (дувана) и савремене индустријске производње са делимичном применом модерне технологије (компјутери и аутоматизација). Средином шездесетих у Благоевграду

је изграђено неколико фабрика везаних за производњу напредне технологије (аутоматизација, делови за компјутере, телефонске централе). Трансфер знања и технологија, и поуздано тржиште за робу обезбеђивао је Совјетски Савез. Предузећа из Благоевграда нису пословала на отвореном светском тржишту, осим у вези са производњом дувана и цигарета.

Тимотијевић с ваљаним разлогом поставља питање стабилног и одрживог развоја оба проучавана града будући да су ограничени технолошки развој индустрије, хипоурбанизација и рурбанизација представљале основне компоненте развоја Чачка и Благоевграда и поред регионалних разлика и специфичности у њиховом развоју.

Урбанистички развој Чачка у доба социјализма одредила су три чиниоца: урбанистичка структура која потиче из османских времена, историјско кашњење у доношењу урбанистичких планова и масовна бесправна стамбена изградња. У Чачку нису изграђени значајнији архитектонски објекти, а балканско, па добрим делом и европско архитектонско наслеђе је уништено, централни трг никада није уређен...

Насупрот Чачку, Благоевград је у урбанистичком смислу био успешнији. Он је насилним уклањањем уништио своје балканско урбанистичко-архитектонско наслеђе и без тих „сметњи“ започео и наставио планску урбанизацију благовременим доношењем урбанистичких планова, којима је, између осталог, рано зауставио бесправну изградњу. Дobar део Благоевграда успешно је архитектонско-урбанистички уређен, али град у целини дели недостатке социјалистичке подурбанизованости (хипоурбанизације) у погледу јавног превоза, мањкавости нових стамбених насеља, телефонизације, уређења улица, расвете, малог урбанизма, и у погледу површине, броја соба и инфраструктурне опремљености станова.

Као што је Тимотијевић претпоставио, анализа развоја друштвених промена у Чачку и Благоевграду показује многа преклапања, али и веома битне разлике које су знатно утицале на процес модернизације та два насеља, при чему је Благоевград у предности у односу на Чачак.

Тако су оба града имала сличан ток демографске транзиције, с тим што је у Чачку тај процес раније почео. Због тога је Благоевград дуже задржао већу стопу natalитета и смртности деце. Контрола рађања имала је сличне тежње у Чачку и Бугарској (није било података за Благоевград), али модерна контрола рађања путем контрацепције никада није прихваћена.

Захваљујући унапређењу здравствене заштите у оба места од половине шездесети година прошлог века дошло је до контроле туберкулозе и маларије, које су највише погађале становништво. Но и поред здравственог напредовања, Чачак није досегао републички просек, а Благоевград прописане норме здравствених услуга. Ипак, мрежа здравствених установа се ширила и повећавао се број лекара.

У домену образовања Чачак и Благоевград имали су слично наслеђе из времена пре Другог светског рата. Све до почетка 1960, осим Гимназије и Економске школе, Чачак није имао стабилан и бројан систем средњих школа (5). Благоевград је, почевши од 1959. године, систематски отварао средње стручне школе, а касније и елитне гимназије (математичку и филолошку). Исто тако, Благоевград је имао развијенији систем средњих школа (11). Он је предњачио и у погледу мреже предшколског васпитања.

На другој страни, Чачак је био у предности у систему високог школства: две више школе и два факултета. Благоевград је био у закашњењу са високим школством, чији је потпуни развој остварен тек у постсоцијалистичком периоду, са отварањем два универзитета: Америчког (1991) и Југозападног универзитета „Неофит Рилски“ (1995).

У области културе модернизација градова у Србији није била праћена многим од оних институција „које заправо карактеришу град“. У складу са обељежјем хипоурбанизације фабрика је била центар урбане политике, док су остале области живота биле у другом плану. Овај модел развоја био је инфериоран у односу на земље Источног блока, па и Бугарске и Благоевграда, где су радиле библиотеке, архиве, музеј, галерије, позоришта, луткарско позориште, опера, ансамбл за народне песме и игре, касније радио и ТВ студио. Отуд је разумљив Тимотијевићев закључак да „иако је утицај идеологије на стваралаштво у Бугарској био снажнији, а слобода изостајала, постојање и рад овако раширеног скупа установа културе омогућавао је да се у једном граду средње величине створи неопходна атмосфера која би превазилазила епитет 'провинцијског'.“

Мада је амбијент за културну креативност у Југославији био знатно слободнији него у Бугарској, а отвореност према Западу значајна, Чачак, осим Уметничке галерије није, институционално узевши, учествовао у таквим токовима друштвеног живота. Деловање алтернативних појединаца и група није имало већи утицај на друштвени живот града. „Готово сви значајни ствараоци брзо су напуштали провинцију, и одлазили у метрополу, што је одликовало и Чачак. (стр. 448).

С друге стране, масовном културом Југославија и Чачак (конзумирање музике и филма са Запада, неофолк и трубаство) на свој су претежно „мераклијски“ начин знатно надмашивали Бугарску и Благоевград.

Када је реч о јавним споменицима као симболима који у склопу са другим знамењима формирају градски идентитет, Благоевград је имао предност над Чачком. Најзад, многи чиниоци свакодневног живота били су разноврснији и чести у Југославији/Србији/Чачку негу у Бугарској и Благоевграду. О томе, вели Тимотијевић, сведоче „релативно већа примања радника, могућност путовања, конзумирање западне робе и облика потрошње, више слободе и праћење западних модела живота, посебно културе младих (музика, одевање) представљали

су важне сегменте живота у којима је Југославија имала предност у односу на Бугарску“. У Благоевграду једнопартијска држава репресивније је контролисала потрошњу и провођење слободног времена, посебно младих, што је практично значило: слаб квалитет понуђене робе, несташнице, неразвијен систем градских услуга, сузбијање „непожељних“ облика понашања и забаве (цез, рокенрол, мода).

На нивоу приватног живота, интимног дела битисања које може, али не мора да се дели са другима унутар породице и других малих група, посебност Југославије/Србије, па и Чачка, одликовао је виши животни стандард, поседовање аутомобила, кућних апарата, могућност и масовност путовања на Запад и томе слично. Пред крај социјализма компаративна предност Југославије у вишем стандарду у односу на друге социјалистичке земље почела је, како исправно тврди Тимотијевић, да бледи и нестаје.

Приводећи крају нашу рецензију, можемо закључити да се Тимотијевићева почетна претпоставка да социјалистички градови Чачак и Благоевград нису производили „модерност“, или макар не довољно, претпоставка од које је, у свом садржајно изузетно богатом и разуђеном истраживању пошао, показала као тачна, али ипак не у потпуности. Недостатак слободног тржишта, спутана приватна својина, ограничени индивидуализам и рационалност, као основне компоненте деформисане модерности преламале су се не само преко живота појединаца и група у граду већ су имале, мање или више, утицаја и на структуру, функције и форме градова. Међутим, како тачно примећује Тимотијевић, градови су након почетне модернизације на нивоу увођења нових технологија, урбанистичко-архитектонског обликовања простора и грађевина, оснивања установа, па и делимично нових вредности, остали „залеђени“ у свом развоју, а проблеми су се с временом усложавали.

За разлику од Благоевграда, у Чачку је делимично било тржишне привреде и приватне својине, већег степена слободе грађана и могућности за развој индивидуализма. С друге стране, град је подизан и организован на потпуно нерационалан начин. Урбана политика је имала доста проблема, по којима је Чачак заостајао за Благоевградом. Додуше, историјски гледано, деспотски системи су се неретко одликовали лепим и, штавише, узвишеним грађевинама и градским центрима, који су и за домаће житеље и за странце били привлачни „ентеријери“ под ведрим небом. У случају Чачка, пише Тимотијевић, недостатак рационалности у организацији и обликовању градског простора, који је утицао на сам живот града, потискивао је и потирао ионако ограничене и слабе остале компоненте модерности.

Закључујући овај приказ, можемо рећи да објављивањем Тимотијевићеве књиге добијамо вансеријску историографску „причу о два града“ у којој је дошло до синергије између друштвене теорије и друштвене историје; узоран

рад који се одликује пажљиво вођеним аналитичким поступком, целовитим и, у нашим условима, изузетно ретким компаративним обухватом два места средње величине, методолошком коректношћу, завидном обавештеношћу и акрибијом који су допринели да сазнамо и разумемо које су сличности и разлике између Чачка и Благоевграда током њихове социјалистичке полумодернизације (1944–1989), колика је била њихова развојна (не)одрживост и како се тегобно формирао њихов социопросторни идентитет.

Стога са задовољством тврдим да књига Милоша Тимотијевића значи не само један успех више у раду Народног музеја у Чачку, у коме је запослен, већ и један од најлепших дарова који су могли аутор књиге и Музеј да поклоне своме граду и широј научној и стручној јавности у Србији, а зашто не и Благоевграду и ширем окружењу.

Најзад, познато ми је да су у оквиру Одељења за историју Филозофског факултета у току израде докторских дисертација о Крагујевцу и Новом Београду. То значи да ће ускоро бити још добрих књига, јер је успостављен добар стандард кога се ваља убудуће држати.